

УДК 159.99

Віталій Христенко, кандидат психологічних наук, доцент

ЗАСОБИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ВОЇНІВ В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

У статті розглядається один з напрямків інформаційних операцій, які проводяться Російською Федерацією проти України, - це психологічний вплив на особовий склад силових структур: ЗС України та інших збройних формувань і правоохоронних органів, які задіяні в АТО/ООС на сході України. Проаналізовано використання військової техніки радіоелектронної боротьби для здійснення психологічного впливу на особистість військового на полі бою. Використовуються засоби встановлення перешкод для унеможливлення трансляції українського телебачення. Також для розсилки смс-повідомлень використовується військовий комплекс радіоелектронної боротьби виробництва РФ РБ-341В «Леер-3», призначений для проведення РЕБ у мережах сотового зв'язку стандарту GSM.

Всі смс-повідомлення можна умовно поділити на категорії: «смс-страшилки» (залякування і образи українських військових. Також в цих повідомленнях міститься і пропозиція здатися у полон і інформація про те, як це можна зробити), «смс-борг» (повідомлення від нібито банківських структур про негайне погашення заборгованості, якої у військового насправді немає), «смс-лозунги» (різноманітні лозунги, які розраховані на виникнення у військового недовіри до командування і діючої влади взагалі), «смс-фейки» (неправдива інформація, яка має викликати у військового паніку, і порушити виконання ним наказів своїх командирів). У поодиноких випадках українські військові отримували неправдиві смс-повідомлення з інформацією про тяжку хворобу їх близьких. Також на мобільні телефони цивільних, які перебували поряд з військовими на передовій, надходили смс-повідомлення, які можна умовно об'єднати у групу «смс-зрада» (вони мали на мету викликати недовіру до українських військових, і особливо до Національної гвардії України, і також невдоволення українською владою). Наводяться приклади кожного виду смс повідомлень з аналізом їх впливу на особистість військового.

Ключові слова: гібридна війна, психологічний вплив на особистість воїна, ветеран, техніка радіоелектронної боротьби.

Вступ. «Війни не оголошуються, а, розпочавшись, переходять до незнайомих шаблонів», - заявив начальник Генерального штабу Збройних Сил Росії генерал Герасімов під час закритого виступу у Російській академії військових наук. У цій промові в кінці 2013 року перераховувалися і роз'яснялися стратегії, які лягли в основу нелінійної військової доктрини Росії. В цій доктрині визначається нелінійна війна як війна нового типу, в якій невійськові засоби перевищують звичайні для війни сили для досягнення стратегічних і політичних цілей. Цією новою формою війни

сприяють новітні технології 21 століття і безліч учасників, які використовують комбінації звичайних і нетрадиційних інструментів [1, 2].

Саме з такою формою ведення війни у 2014 році Україна і зіткнулася під час відстоювання своєї державності на сході країни.

В різні часи військові на полі бою намагалися не тільки знищити супротивника, але й перемогти його у психологічній площині. З цією метою розроблялися різноманітні пристрої, за допомогою яких можна було б вплинути на психіку військового, використовувалися дослідження

людської психіки для нейтралізації патріотичних настроїв супротивника.

Для психологічного впливу на полі бою застосовувалися гучномовці, листівки, газети. З розвитком технологій поряд з цим почали використовувати радіоприймачі, які настроєні тільки на одну радіохвилю, а згодом і навіть лазерні пристрої для формування зображення у небі.

Але прогрес не стоїть на місці, і новітні винаходи використовуються не тільки на користь людині, але й у військовій сфері. З розвитком цифрових технологій дуже широке застосування отримали інтернет-технології і технології стільникового зв'язку. За допомогою цих технологій можна впливати на супротивника, знаходячись при цьому на великій відстані. Також вплив можна здійснювати, залишаючись при цьому анонімом.

Саме такі властивості новітніх технологій і приваблюють воєнних стратегів. Українські воїни майже першими відчули на собі дію психологічного впливу, який здійснювався за допомогою новітніх розробок у воєнній промисловості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зараз війни починаються не з пострілів гвинтівок чи танків. Сучасні війни розпочинаються з інформаційно-психологічного впливу на супротивника. Саме це і відчули на собі українські громадяни і Збройні Сили України у 2014 році з початком

агресії Російської Федерації проти України.

Наприклад, з більше 11 000 прикладів прокремлівської дезінформації, зібраної в базі даних EUvsDisinfo¹, третина (понад 4100) спрямовані проти України [3].

З 2014 року проти України з боку Росії ведеться гібридна війна, яка проводиться:

1. Без оголошення війни;
2. За всіма можливими напрямками одночасно (у зовнішньополітичній сфері, у сфері державної безпеки, у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України, у внутрішньополітичній сфері, в економічній сфері, у соціальній та гуманітарній сферах, у науково-технологічній сфері, в екологічній сфері, в інформаційній сфері);
3. Все це проводиться приховано, із запереченням на офіційному і неофіційному рівнях з боку агресора.

Саме прихованість агресивних дій і наштовхує на думку про схожість з маніпулюванням свідомістю людини, яке теж відбувається приховано. Саме тому і прийоми під час гібридної війни використовуються майже такі ж як і під час маніпулювання свідомістю людини.

Під час бойових дій в умовах гібридної війни велике значення має військова пропаганда, складовою якої є використання фейків. Дуже часто, майже завжди, фейкові новини містять

¹ **EUvsDisinfo** – це флагманський проект Оперативної робочої групи зі стратегічних комунікацій (East StratCom Task Force) Європейської Служби Зовнішніх Зв'язків. Він був створений в 2015 році для більш ефективного реагування на поточні кампанії Російської Федерації по дезінформації, які направлені на Європейський Союз, його

членів і сусідні країни. Основною метою EUvsDisinfo є підвищення обізнаності громадськості про дії Кремля в сфері дезінформації, а також надання допомоги громадянам в Європі та за її межами в розвитку стійкості до цифрової дезінформації та маніпулювання засобами масової інформації.

абсолютну нісенітницю. Ще Геббельс любив повторювати: «чим жахливіше брехня, тим охочіше в неї вірять».

Спочатку фейки у РФ створювалися та впроваджувалися здебільшого для внутрішнього використання. Потім багато з цих «внутрішніх» фейків набули розповсюдження в Інтернеті. І потім стали відомими для всього світового загалу, адже деякі ЗМІ знаходять інформацію для своїх газет саме з Інтернету.

Інформаційна війна поступово стає не менш важливою, ніж «традиційна» війна. І постає ця війна в самих різних формах.

Згідно з сучасними поглядами, інформаційні операції (а цей термін зараз використовується для заміни терміну «інформаційна війна») являють собою і захист своїх інформаційних систем, і одночасний вплив на інформаційні системи противника з метою утруднити чи зробити взагалі неможливим прийняття ним правильних рішень [4-6].

Зараз РФ проводить довгострокову інформаційну кампанію проти України, яка складається з декілька інформаційних операцій.

•Перша. Донесення до мирової спільноти бажаної для керівництва РФ інформації щодо подій в Україні. Цільовою аудиторією цієї інформаційної операції є світова спільнота. Тобто Росія намагається нав'язати свою точку зору світовій спільноті.

При цьому використовується все: і ЗМІ (як російські, так і зарубіжні, на які є можливість впливати у російських фахівців), і російська дипломатія, і соціальні мережі, і специфічний інструментарій, який

використовує Служба зовнішньої розвідки і розвідувальне управління Генштабу ЗС РФ, і дуже багато інших компонентів. Врешті-решт є російські агенти впливу, які можуть бути політиками, дипломатами і просто громадськими діячами або артистами – всі вони теж виконують свою «партію» під назвою «інформаційна операція з нав'язування світовій спільноті уявлення про події в Україні в контексті російських інтересів».

•Друга інформаційна операція також розрахована на світову аудиторію, але вона більш вузькоспеціалізована. Це інформаційна операція по зриву проєктів надання Україні військової матеріально-технічної допомоги з боку НАТО, ЄС і різних країн світу.

Цей напрям реалізується, в першу чергу, впливом на певну цільову аудиторію – тих людей в структурах державного управління і оборонно-промислових комплексів країн світу, які приймають рішення за контрактами на постачання нам зброї і взагалі надання будь-якої допомоги.

Світова громадська думка також «підігривається» заявами, що Україні не можна поставляти зброю, тому що нібито українці «а) нею не користуються правильно; б) перепродають цю зброю в країни третього світу; в) ця зброя опиниться у бойовиків; г) це удар по платниках податків країн-постачальників» і всякими іншими «страшилками».

•Третя чітко виражена інформаційна операція розрахована на громадян нашої країни і спрямована на розбрат всередині нашого суспільства. Наприклад, щоб воно не підтримувало політичне і військово керівництво України. Тобто президента, уряд,

парламент, керівництво силових структур і так далі.

І якщо цей розкол вдасться, це згубно може вплинути і на наш світовий імідж, і на політичну ситуацію в самій країні, і на ситуацію в зоні АТО/ООС. Для цього росіянам важливо показати в очах пересічного українця нашу владу в найбільш невігідному світлі. Тому з'являються різні тексти, починаючи від «Фейсбуку» і закінчуючи матеріалами в ЗМІ про те, який у нас нібито «поганий головнокомандувач» або «командир якоїсь військової частини» і так далі.

• Четверта операція стосується населення Донецької та Луганської областей: місцевих жителів повинні переконати в тому, що жити в так званих «ДНР» і «ЛНР» – краще, перспективніше, ніж в Україні. І взагалі це шлях «до світлого майбутнього».

Для російського керівництва в найближчу задачу входило вийти силами незаконних збройних формувань так званих «ДНР» і «ЛНР» за підтримки російських військ на адміністративні кордони Донецької і Луганської областей. Подальше завдання – створити дугу нестабільності, яка охоплювала б додатково Харківську, Херсонську, Миколаївську області, і так далі – до Одеси.

• І п'ята операція стосується безпосередньо особового складу силових структур – ЗС України та інших збройних формувань і правоохоронних органів – в першу чергу тих, які задіяні в АТО/ООС [7].

Методи та методика дослідження. Метою дослідження було з'ясування факту психологічного впливу з боку ворога на військових Збройних сил України, які знаходяться

на передовій, і яким чином цей вплив здійснюється.

В дослідженні прийняли участь ветерани бойових дій на сході України, які у 2015-2016 роках приймали участь у відстоюванні незалежності України – 243 особи віком 25-50 років.

Для отримання інформації було розроблено структуроване інтерв'ю. Частина (100 осіб) ветеранів відповідали на питання інтерв'ю в он-лайн режимі, з використанням можливостей відео чатів Viber, WhatsApp, Messenger. Інші 143 ветерани проходили інтерв'ю очно, під час спілкування з інтерв'юером.

Спочатку у 587 ветеранів було з'ясовано чи відчували вони на собі психологічний вплив з боку ворожих сил під час їх протистояння агресору на сході України. Серед них були визначені ті, хто відчував на собі такий вплив. Таких виявилось 243 особи, від яких і було отримано інформацію щодо самої наявності психологічного впливу з боку агресора, так і за допомогою чого цей вплив здійснювався.

Результати. Досліджувані зазначили, що було декілька засобів психологічного тиску на них. Це здійснювалось за допомогою радіо і телебачення, які в зоні бойових дій були здебільшого російські.

Але найбільш поширеним видом впливу було отримання ними різноманітних смс-повідомлень на свій мобільний телефон.

Для цього військовими РФ був використаний комплекс радіоелектронної боротьби (далі - РЕБ) РБ-341В «Леер-3», призначений для проведення РЕБ у мережах сотового зв'язку стандарту GSM. Радіус дії цього комплексу біля 6 кілометрів. До нього входить також 2 безпілотних апарати, які дещо розширюють радіус

його дії. «Леер-3» може «працювати» одночасно з мережами трьох мобільних операторів та 2000 абонентських терміналів.

Цей комплекс є новітньою розробкою і для потреб збройних сил Росії серійно почав виготовлятися у 2015 році. І саме за допомогою цього засобу РЕБ у тому ж 2015 році на території окремих районів Луганської та Донецької областей почав відбуватися вплив на свідомість і психічний стан наших військових.

Спочатку проводилася радіорозвідка на встановлення приналежності того чи іншого мобільного телефону конкретній особі. Вплив відбувається у вигляді смс-повідомлень, які отримували наші захисники, знаходячись на передовій.

Ці смс-повідомлення мали ознаки офіційних повідомлень від українських сотових операторів, чи абонентів цих операторів. Багато повідомлень були написані українською мовою.

Вони містять різноманітну коротку інформацію, яка має вивести українського захисника з емоційної рівноваги та зневіритися у правильності своїх дій. Також в них є погрози розправи з ним або його рідними, а іноді і спонукання до переходу на бік супротивника.

Всі смс-повідомлення можна умовно поділити на категорії.

1. «Смс-страшилки». Це залякування і образи українських військових. Також в цих повідомленнях міститься і пропозиція здатися у полон і інформація про те, як це можна зробити (див. рис. 1).

2. «Смс-борг». Це повідомлення від нібито банківських структур про негайне погашення заборгованості, якої у військового насправді немає (див. рис. 2).

3. «Смс-лозунги». Це різноманітні лозунги, які розраховані на виникнення у військового недовіри до командування і діючої влади взагалі (див. рис. 3).

4. «Смс-фейки». Це неправдива інформація, яка має викликати у військового паніку, і порушити виконання ним наказів своїх командирів (див. рис. 4)

У поодиноких випадках українські військові (5 осіб із числа досліджуваних) отримували неправдиві смс-повідомлення з інформацією про тяжку хворобу їх близьких.

Обговорення результатів.

Ветерани самі зазначали, що першою реакцією на отримання так званих «смс-борг» було роздратування і бажання негайно вирішити цю несправедливість. Можна тільки уявити собі стан захисника, який зараз знаходиться на «нулі», тобто на передовій, і який читає повідомлення, наприклад, від Приват-банку про термінове погашення заборгованості сумою 450 тисяч гривень. Мало того, що сума досить значна, але й він ніколи не брав у борг.

Психічна рівновага цього воїна була на деякий час порушена такою несправедливістю. Адже воїн захищає країну, а країна намагається його ошукати. Ветерани відмічали, що вони очікували моменту, коли можна було додзвонитися до банку чи членів сім'ї для вирішення цього непорозуміння з неіснуючим боргом. Після двох-трьох дзвінків емоційний стан захисника з цього приводу було приведено в норму.

Реакція на «смс-страшилки» та «смс-лозунги» майже у всіх військових була однаковою. Це іронія, сміх і створення анекдотів. Ветерани відмічали, що отримання таких смс-

повідомлень супроводжувалися вигуками типу «хоч так вони вивчать нашу мову».

Метою такого психологічного впливу було викликати недовіру до влади, до керівництва Збройних Сил України. Дуже важливим, на наш погляд, є відношення військових до своїх командирів. Адже є такий вираз «саме страшне для армії – це втрата управління». І саме довіра чи недовіра до своїх командирів і вирішує виконання наказів. А це майже неможливо, якщо підлеглі не довіряють своїм начальникам і командирам.

«Смс-фейки» зазвичай не сильно впливали на психічний стан

військових, адже текст смс-повідомлення короткий, і немає можливості викласти фейкову інформацію досить переконливо.

Інформація про тяжкий стан чи хворобу близьких є більш значущою для військового, який не може негайно прибути додому і надати необхідну допомогу. Тому така інформація більш сильно впливала на психічний стан військового. Але створити смс-повідомлення з правдоподібною інформацією вимагає знання хоча б імен членів сім'ї військового, а це, в свою чергу, вимагає набагато більшого часового терміну для проведення радіорозвідки.

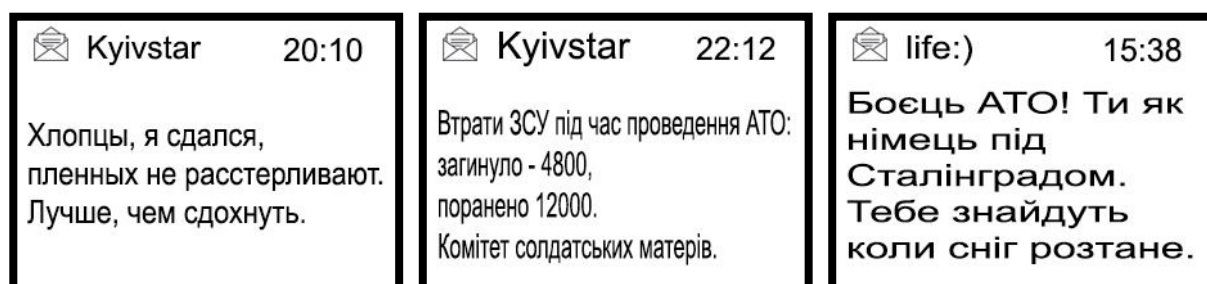

Рис. 1. Приклад «смс-страшилки».

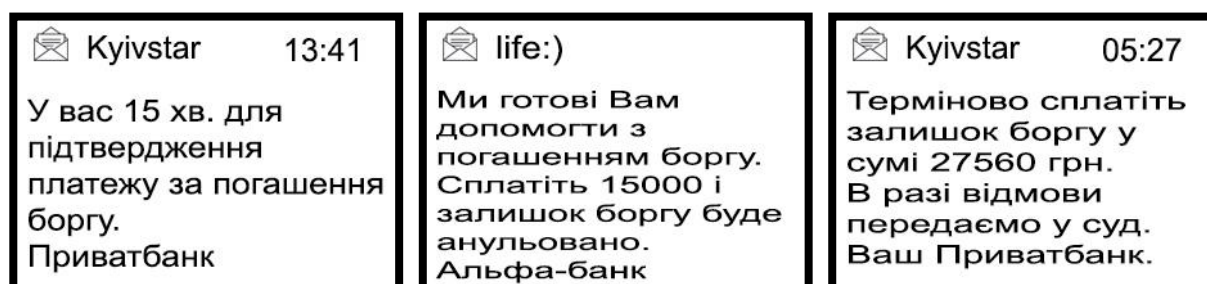

Рис. 2. Приклад «смс-борг».

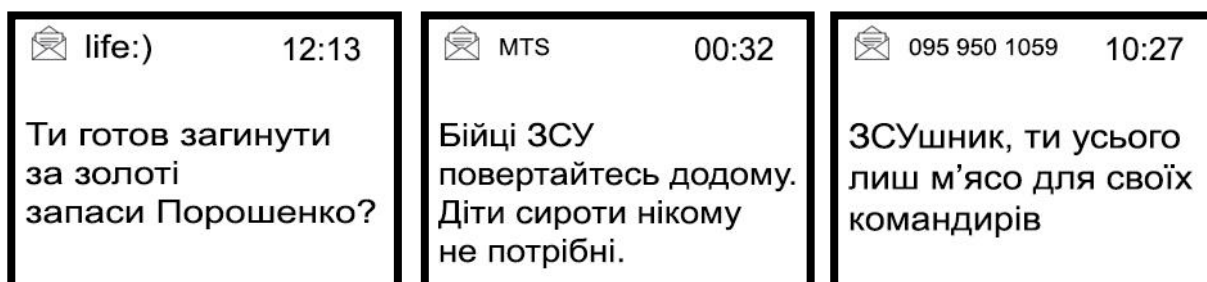

Рис. 3. Приклад «смс-лозунг».

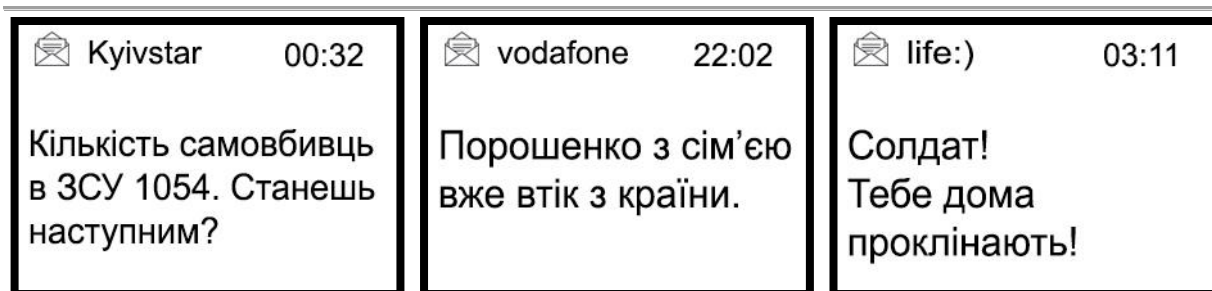

Рис. 4. Приклад «смс-фейк».

Як було з'ясовано, не всі військові потрапили під психологічний вплив, який здійснювався за допомогою техніки РЕБ. Ми це пояснюємо тим, що тільки на деяких ділянках фронту були помічені російські засоби РЕБ РБ-341В «Леєр-3». Адже тільки у 2015 році Росія налагодила масовий випуск цієї військової техніки, і тільки почала комплектувати ними свої військові підрозділи. На території окремих районів Донецької і Луганської областей ця техніка проходила так звані військово-польові випробування і перше використання в умовах бойових дій.

Використання такої російської новітньої техніки РЕБ на території окремих районів Донецької і Луганської областей підтверджується не тільки свідченнями місцевих жителів і військовою розвідкою, а й спеціальною моніторинговою місією (СММ) ОБСЄ на території України [8-10].

Ця техніка дозволяє підміняти і абонентна у сотовій мережі, тобто замість потрібного абонента «підставляти» зовсім іншу людину. Але фейкова розмова вимагає набагато більше ресурсів і підготовки особового складу. Тому випадків, коли, наприклад, командир ЗС України дзвонив своєму командуванню, і йому відповідав фейковий начальник, зафіксовано не було.

Але були випадки, коли за допомогою цього засобу РЕБ вплив здійснювався на військових опосередковано, через цивільних осіб, які знаходилися на той момент поряд з військовими.

Наприклад, поряд з одним з населених пунктів Донецької області були розташовані підрозділи ЗС України. В один з днів раптом на мобільні телефони керівника міської адміністрації і багатьох мешканців цього населеного пункту прийшло смс-повідомлення про те, що нібито військові таємно від мешканців сьогодні вночі покинуть свої позиції і відійдуть назад. Причому час цієї розсилки був вибраний такий (21 година), коли всі посадовці вже не на робочому місці, і щось швидко з'ясувати складніше. Ця інформація була продубльована підрозділом російських інформаційних військ і через мережу Інтернет.

Це викликало невдоволення мешканців і вони з обуренням вийшли до військових з вимогами залишитися. При цьому частина мешканців почала будувати на виїзді з цього населеного пункту щось на кшталт блок-постів. Вся ця ситуація викликала нервозність як серед місцевого населення, так і серед військових, які дислокувалися поряд, і, доречі, нікуди не мали намірів відступати.

Тобто, психологічний вплив у вигляді розісланих ворожою стороною фейкових смс-повідомлень порушили

звичний розпорядок військового підрозділу, вивели командування і особовий склад з психічної рівноваги і майже досягли своєї мети – розпалити паніку і хаос у розташуванні українських захисників.

Також на мобільні телефони цивільних, які перебували поряд з військовими на передовій, надходили смс-повідомлення дещо іншого змісту. Вони мали на мету викликати недовіру до українських військових, і особливо до Національної гвардії України, і також невдоволення українською владою.

Також ці смс-повідомлення містили номери телефонів чи адреси

інтернет сайтів, за якими можна передати інформацію щодо розташування підрозділів української армії. Місцеві мешканці показували військовим такі смс повідомлення, які надійшли на їх мобільні телефони (див. рис. 5).

Психологічний вплив на особистість воїнів за допомогою радіо і телебачення був незначний, воїни відносилися до російської пропаганди як до пропаганди, розуміючи її неправдивість. Якщо хтось починав сумніватися, то побратими йому швидко все роз'яснювали.

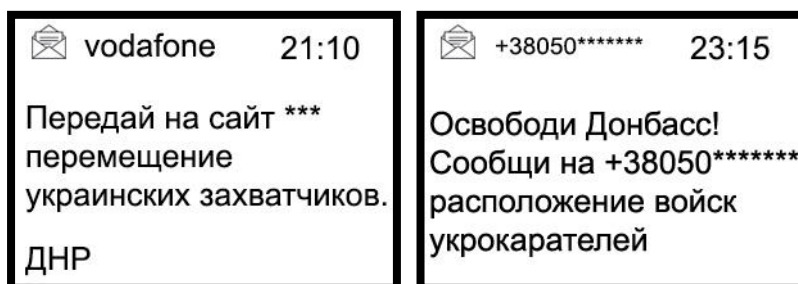

Рис.5. Приклад «смс-зрада».

Висновки. Таким чином, сучасні війни обов'язково мають інформаційно-психологічне супроводження. Російські війська не є виключенням, і сили інформаційних операцій російської воєнної машини використовують будь-яку військову техніку, яка дозволяє проводити психологічний вплив на особовий склад ЗС України.

Захисники незалежності України відчули на собі психологічний вплив з боку країни-агресора з використанням військової техніки радіоелектронної боротьби у вигляді смс-повідомлень.

Смс-повідомлення мали на мету виведення захисників незалежності України з емоційної рівноваги, зневірення ними у правильності своїх

дій, і підштовхування їх до здачі у полон.

Також спостерігалися випадки використання російськими найманцями техніки РЕБ під час захоплення українських міст. Наприклад, для проведення пропаганди в окупованих районах, на першому етапі використовувалась військова техніка із арсеналу РЕБ для транслявання на місцевих телеканалах своїх програм. При цьому одночасно використовувалась апаратура для встановлення радіоелектронних перешкод для унеможливлення перегляду на окупованій території українського телебачення.

Сьогодні сучасна військова техніка РЕБ використовується не

тільки для протидії військовій техніці супротивника, але й проти людей шляхом психологічного впливу на особистість військового. У сучасному світі інформація може бути і є сильною зброєю, переоцінити яку дуже важко.

Література

1. Small Wars journal [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/grading-gerasimov-evaluating-russian-nonlinear-war-through-modern-chinese-doctrine/> – Мова: англійська.

2. Wilson Center [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/7-KENNAN%20CABLE-ROJANSKY%20KOFMAN.pdf> – Мова: англійська.

3. EUvsDisinfo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://euvsdisinfo.eu/disinformation-build-up-pro-kremlin-media-reinvigorate-their-focus-on-ukraine/> – Мова: англійська.

4. FAKE OFF [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakeoff.org/uk>. – Мова: українська.

5. Stopfake.org [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.stopfake.org/uk/golovna/>. – Мова: українська.

6. Почепцов Г.Г. Сучасні інформаційні війни. – Вид. 3-тє. – К. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 504 с.

7. Bild [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bild.de/politik/ausland/ukraine-konflikt/ukraine-elektronische-kriegsfuehrung-50059318.bild.html/> – Мова: німецька.

8. OSCE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine/390242/>. – Мова: українська.

9. OSCE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine/416291>. – Мова: українська.

10. OSCE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine/416273>. – Мова: англійська.

Vitalii Khrystenko Ph.D. in Psychology, Associate Professor

MEANS OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON SOLDIERS IN THE ZONE OF COMBAT: UKRAINIAN EXPERIENCE

The article considers one of the areas of information operations conducted by the Russian Federation against Ukraine - the psychological impact on law enforcement personnel: the Armed Forces of Ukraine and other armed groups and law enforcement agencies involved in the ATO / OOS in eastern Ukraine. The use of military electronic warfare equipment for psychological impact on the military personality on the battlefield is analyzed. Means of interference are used to prevent the broadcasting of Ukrainian television. The military complex of electronic warfare manufactured by the Russian Federation RB-341V "Leer-3", designed for REB in GSM cellular networks, is also used to send SMS messages.

All SMS messages can be divided into categories: "SMS-horror stories" (intimidation and insults of the Ukrainian military. Also, these messages contain an offer to surrender and information on how to do it), "SMS-debt" (messages from the probable bank of the structure of the immediate repayment of debt that the military does not actually have), "SMS-slogans"

(various slogans designed to cause distrust in the military to the command and the current government in general), "SMS-fakes" (false information that can cause panic in the military and prevent execution of their orders of commanders). In isolated cases, the Ukrainian military received false text messages with information about the serious illness of their loved ones. In addition, the mobile phones of civilians, who were next to the military on the front line, received SMS messages, which can be conditionally combined into a group of "SMS-betrayal" (they were intended to cause distrust in the Ukrainian military, and especially in the National Guard of Ukraine, as well as dissatisfaction with the Ukrainian authorities). Examples of each type of SMS messages with the analysis of their influence on the personality of the military are given.

Keywords: hybrid war, psychological impact on the personality of a soldier, a veteran, electronic warfare.

References

1. Small Wars journal [Electronic resource]. - Access mode: <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/grading-gerasimov-evaluating-russian-nonlinear-war-through-modern-chinese-doctrine/> - Language: English.
2. Wilson Center [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/7-KENNAN%20CABLE-ROJANSKY%20KOFMAN.pdf/> - Language: English.
3. EUvsDisinfo [Electronic resource]. - Access mode: <https://euvsdisinfo.eu/disinformation-build-up-pro-kremlin-media-reinvigorate-their-focus-on-ukraine/> - Language: English.
4. FAKE OFF [Electronic resource]. - Access mode: <http://fakeoff.org/uk/>. - Language: Ukrainian.
5. Stopfake.org [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.stopfake.org/uk/golovna/>. - Language: Ukrainian.
6. Pocheptsov GG Modern information wars. - Kind. 3rd. - K. Type. Kyiv-Mohyla Academy House, 2016. - 504 p.
7. Bild [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.bild.de/politik/ausland/ukraine-konflikt/ukraine-elektronische-kriegsfuehrung-50059318.bild.html/> - Language: German.
8. OSCE [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine/390242/>. - Language: Ukrainian.
9. OSCE [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine/416291>. - Language: Ukrainian.
10. OSCE [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine/416273>. - Language: English.

Надійшла до редколегії: 10.06.2021

Прийнята до друку: 15.06.2021